
De sociologie en het reproductieve zelf

Demografische transitie en moderniteit

Wie leest Engels nog?

Een opvallend kenmerk van hedendaagse sociologische debatten over de aard en ontwikkeling van moderne samenlevingen is de concentratie op 'individuen' als autonome, min of meer rationele, reflexieve actoren (Wagner 1994; Calhoun 1994), waarbij slechts incidenteel zijdelings wordt ingegaan op de plaats van reproductie en kinderen in de vorming van identiteit. De overheersende neiging is geweest om de houding van Max Weber over te nemen die elke gedachte dat de 'restless activity' van moderne kapitalisten wellicht berustte op een verlangen 'to provide for my children and grandchildren', van de hand wees. Hij was ervan overtuigd dat zij zich van hun traditionalistische voorgangers eenvoudigweg onderscheidden doordat: 'business with its continuous work has become a necessary part of their lives' (Weber 1930, 70). De opmerking van Wally Secombe dat zowel in het marxisme als in het feminisme sprake is van 'een grote vermijding' van de demografie (1983, 24; 1990), gaat evenzeer op voor de meeste hedendaagse sociologie.

Hoewel sociologen zich veel tijd en moeite hebben getroost om de menselijke ontwikkeling, socialisatie, de kindertijd en het gezinsleven te bestuderen, en zij ook belangrijke bijdragen geleverd hebben aan demografische debatten (bv. Davis 1945, 1959, 1963; Freedman 1962, 1979; Hawthorn 1970; Petersen 1960; Thompson 1929, 1942; Tilly 1978, 1984), hebben die inspanningen weinig invloed gehad op de meer algemene beschouwingen over 'de persoonlijkheid' en 'het subject' in Westerse samenlevingen. Engels probeerde nu juist de studie van productie en reproductie, van economie en gezinsleven, met elkaar te *integreren*, maar wie leest Engels nog? Wel die gezinssociologen en feministische auteurs die zich bezighouden met de relatie tussen kapitalisme en patriarchaat (Sachs 1975; Sayers, Evans & Redclift 1987; Folbre 1983), maar niet de theoretici van moderniteit en postmoderniteit. Onder de veelgelezen theoretici van de huidige maatschappij is Ulrich Beck (1992) waarschijnlijk de enige die zich inspant om de plaats van kinderen te analyseren, maar ook zijn werk

toont een slechts oppervlakkige bekendheid met de geschiedenis van de vruchtbaarheid.

Zowel moderne als postmoderne individuen worden primair beschouwd als autonome, op zichzelf staande wezens, wier interdependentie met de volgende generatie, zo die al in beeld komt, slechts als een ondergeschikte gedachte wordt geopperd. Er figureren bij voorbeeld opvallend weinig babies in de recente geschriften over seksualiteit. Dit is een verrassende ommissie, vooral omdat de vergaande mate waarin het mogelijk is geworden seksualiteit los te koppelen van reproductie nu juist een van de voornaamste kenmerken is van de historische ontwikkeling van zowel de seksualiteit als de reproductie. Zelfs in 'de sociologie van het lichaam' komen bijzonder weinig kinderen voor (Scott & Morgan 1993). Men zou verwachten dat de uitzondering gevormd zou worden door studies die gender-bewust zijn en die erkennen dat het volwassen leven van vrouwen meer bepaald wordt door het krijgen en grootbrengen van kinderen dan dat van mannen, maar ook hier treft men sporen aan van de meer algemene neiging in het Westerse denken het subject op te vatten als volledig autonoom (Walby 1994). In Sydie's (1994) onderzoek naar de behandeling van seksualiteit bij Comte, Durkheim en Weber, wordt bij voorbeeld geen aandacht besteed aan de relatie tussen seks en reproductie, en Fraser en Gordon's (1994) in andere opzichten waardevolle discussie over het concept van afhankelijkheid en de verzorgingsstaat is primair gesteld in termen van *volwassen* mannen en vrouwen, zonder dat men enig idee krijgt van de diepgaande historische veranderingen in de plaats van kinderen in het leven van mannen en vrouwen. Als kind-gerelateerde activiteiten al in beeld komen, dan worden die overwegend gezien als exogene last die vrouwen, meer dan mannen, raakt of *beperkt* en die de beroemde 'dubbele belasting' met zich meebrengen, terwijl daar bij mannen geen sprake van zou zijn (bij voorbeeld Beck 1992, 132).

Zelfs de gezinssociologie wordt meestal bedreven in termen van de relaties tussen volwassen mannen en vrouwen en de hen omringende sociale instituties, zoals de arbeidsmarkt, de media en de staat (een uitzondering is Gersen 1985). Dit terwijl de conjugale relatie tussen mannen en vrouwen door de tijden heen waarschijnlijk het *minst* belangrijke aspect van het gezinsleven is geweest. Veel belangrijker zijn, ten eerste, de sociale en economische organisatie van de relatie tussen vrouwen en kinderen, waarbij de plaats van mannen varieert en, zoals Weber in 1922 stelde, 'wholly unstable and tenuous' (1970, 357) is; en, ten tweede, de organisatie van eigendomsrelaties tussen vaders en (voornamelijk) zonen via erfrechtssystemen.

De beperking van het onderzoek naar de reproductieve dimensie van de menselijke subjectiviteit en naar de wijze waarop deze zich in de tijd uitstrekt, tot de demografie en gespecialiseerde sociologische subdisciplines zoals de gezinssociologie, schept grote problemen voor ons algemene begrip van de historische wording van de Westeuropese samenleving. De Australische demograaf John Caldwell verdedigde niet domweg zijn eigen territorium en discipline toen hij stelde dat: 'the study of fertility transition is the study of the transformation of familial production into production through the labour market, of traditional society into modern society' (1982, 231), en voorts betoogde dat de doorgaande daling van de vruchtbaarheid waarschijnlijk 'the most fundamental change in social history' is (1982, 270). 'The decline of fertility', zo schrijft de historicus David Levine, 'is arguably the most important socio-historical development of the past century' (1987, 160). Economische historici hebben de demografische dynamiek een centrale plaats gegeven in hun streven naar inzicht in de vorming van de kapitalistische samenleving (Medick 1981; Levine 1984, 1987; Kriedte, Medick & Schlumbohm 1993), en demografen hebben veel van de voornaamste conceptuele problemen in de economie, de sociologie, de antropologie en de geschiedenis met succes verder ontwikkeld in hun theoretische debatten en hun empirisch onderzoek, maar vrijwel niets van dit alles is doorgedrongen in de belangrijkste sociologische tijdschriften.¹

Het doel van dit artikel is om na te gaan hoe de voornaamste thema's uit de demografische debatten geïntegreerd kunnen worden in hedendaagse sociologische discussies en zo bij te dragen aan herleving van het besef dat Charles Tilly al meer dan twintig jaar geleden verwoordde, namelijk dat 'the broad traits of civilization and the fine details of demography depend intimately on one another' (1973, 127). In plaats van de gangbare weg te volgen waarbij demografische verandering verklaard wordt in termen van het ontstaan van de industriële, verstedelijkte of moderne samenleving, is het hier mijn bedoeling de conceptuele samenhang *om te keren*. Het doel is om te gaan begrijpen hoe de organisatie van de reproductie centraal staat in alles wat we onder 'moderniteit' willen verstaan: de transitie van de productie in gezinshuishoudens naar productie via de arbeidsmarkt, urbanisering, rationalisering, civilisering, de onttovering van de wereld, de notie van vooruitgang en het idee dat het menselijk lot beheerst kan worden. Gepleit wordt voor het concept van 'het reproductieve zelf', waarin een sterker accent gelegd wordt op het begrijpen van de menselijke identiteit als een gegeven dat zich uitstrekt door de tijd en over de generaties heen, dan als een op zichzelf staand, tijdloos en autonoom gegeven. Ten slotte zal ik aantonen dat het ingaan op de debatten die voortvloeien uit een dergelijke visie op de menselijke identiteit het ons mogelijk maakt in te zien

dat een serie veranderingen die op het eerste gezicht recent lijken - veranderende gender-identiteiten, het conflict tussen gezin en werk, de toenemende participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt - bij nader inzien tot de kern behoren van processen van sociale transformatie die al sinds het midden van de negentiende eeuw kenmerkend zijn voor de structuur en dynamiek van Westerse samenlevingen.

Het 'Malthusiaanse' huwelijk en de reproductie

In zijn recente overzicht van de revisionistische debatten over de Industriële Revolutie betoogt Jan de Vries dat die revolutie voorafgegaan werd door een 'nijverheidsrevolutie' die gegenereerd werd door de veranderende aspiraties en economische strategieën van huishoudens en stelt hij dat de reproductie-strategie een sleutelement was in die 'nijverheidsrevolutie' (de Vries 1994, 256). Vast staat dat de vruchtbaarheid in West-Europa gedurende vele eeuwen schommelde rond een niveau dat relatief laag was, vergeleken met het menselijk biologisch potentieel. Gerard Mackenröth (1953, 120, 422-32) ontdekte dat het een kenmerkende trek van de West-europese reproductie was dat deze beperkt bleef tot diegenen die volledig economisch functioneel waren, terwijl de rest van de bevolking effectief werd weerhouden van het huwelijk en van voortplanting. Hij wees op een differentiatie van arbeidsplaatsen in wat hij *Volstellen* en *Nicht-Volstellen* noemde, waarbij de laatsten effectief gesteriliseerd werden door uitsluiting van het huwelijk, en hij stelde dat dit de sociale institutie was 'through which the population and economy were decisively bound together' (Mackenröth 1953, 432; zie ook Hofstee 1954).²

Dit huwelijkssysteem is 'Malthusiaans' (Coale 1973) of agrarisch-ambachtelijk (Hofstee 1954) genoemd. Het is ook wel aangeduid als het 'starting' patroon van reproductie (aangezien alleen beheersing wordt uitgeoefend over het tijdstip waarop de reproductie begint) en als de 'nuptiality valve' (Lesthaeghe 1980). Dit nuptialiteitsventiel was gewoonlijk gesloten en leidde tot een hoge gemiddelde huwelijksleeftijd, een hoog percentage niet-gehuwden en minder kinderen, maar onder bepaalde economische en demografische omstandigheden (bij voorbeeld bij hoge sterfte) kon het ventiel opengaan, wat dan leidde tot vroeger trouwen en meer kinderen.

Hoewel het *effect* van dit huwelijkspatroon vruchtbaarheidsregulering was, lijkt dat niet het *doel* te zijn geweest. Vóór de negentiende eeuw was het idee dat men de gezinsgrootte kon en moest reguleren waarschijnlijk niet wijd verbreid, wat ten dele voortvloeide uit de disciplinerende activi-

teiten van de Kerk in dit opzicht. Hoewel anti-conceptie binnen en buiten het huwelijk wel gepraktiseerd werd ter voorkoming van ongewenste zwangerschappen (nonnen en andere ongetrouwde vrouwen hadden daarbij ook een bijzonder belang), wordt algemeen aangenomen dat de invloed daarvan op de algehele vruchtbaarheid verwaarloosbaar was (Himes 1936, 168). Het succesvol functioneren van het Malthusiaanse huwelijkspatroon was tot op grote hoogte *afhankelijk* van een hoog sterftecijfer, dat economische ruimte kon scheppen voor de vorming van nieuwe huishoudens (Hofstee 1981, 15-16).³

De oorsprongen van dit huwelijkspatroon gaan tenminste terug tot de zestiende en mogelijk tot de veertiende eeuw (Seccombe 1992b), en het patroon had verstrekkende implicaties voor de relatie tussen de vruchtbaarheid en de economische en sociale condities. Hajnal heeft gesuggereerd dat het 'Westeuropese' huwelijkspatroon en de kleinere omvang van de huishoudens de basis legden voor economische groei in West-Europa, aangezien binnen het patroon nieuwe huishoudens een langere periode kenden van kindervrije economische produktiviteit, accumulatie en consumptie. Het is niet zozeer de industrialisatie geweest die geleid heeft tot verkleining van de gezinsgrootte, maar het lijkt juist de kleinere omvang en de flexibiliteit van de Westeuropese huishoudens te zijn geweest die de voorwaarden schiep voor de industriële revolutie en de snelle expansie van het kapitalisme (Macfarlane 1986; de Vries 1994). In de vroege Middeleeuwen was in West-Europa een patroon ontstaan waarin de Kerk en uitgebreide verwantschapsgroepen in oppositie tegenover elkaar stonden (Goody 1983; Goldthorpe 1987). Dat had belangrijke consequenties voor het reproductieve gedrag in die zin dat erfenissen tot op grote hoogte weggeleid werden van de verwantengroep en toegeleid werden naar de Kerk. Dit stelde de Kerk in staat de voornaamste grondbezitter te worden, in Frankrijk in de zevende eeuw en in Engeland tegen de twaalfde eeuw (Goody 1983, 45-6). Het huwelijkspatroon genereerde ook grote aantallen celibatairen (Watkins 1984), en de vormen van sociale organisatie die deels als reactie daarop ontstonden, vooral mannen- en vrouwenkloosters, speelden op hun beurt weer een belangrijke rol bij het ontstaan van organisatievormen, handelingspraktijken en gedragswijzen - nog afgezien van de accumulatie van land en rijkdom - die weer van kardinaal belang waren voor de ontwikkeling van de kapitalistische samenleving (Asad 1987; Kieser 1987; Mizruchi 1983; Silber 1993; van Krieken 1990a, 1990b).

Tegen deze historische achtergrond trad grofweg vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw in alle Westerse samenlevingen een dramatische afname van de vruchtbaarheid op, niettegenstaande regionale verschillen in de omvang en de duur van de teruggang (Chesnais 1992, 219-83). De

verandering in de huishoudensgrootte sinds halverwege de negentiende eeuw was geen overgang van het uitgebreide familiehuishouden naar het kerngezin, maar meer een drastische reductie in het aantal kinderen dat vrouwen in de Engelssprekende wereld kregen, terwijl in West-Europa, in het bijzonder in Frankrijk en Oostenrijk-Hongarije, wel sprake was van belangrijke variaties in dit opzicht maar de algemene trend naar minder kinderen toch ook daar onmiskenbaar was. In 1891 had bij voorbeeld 40% van de Australische gezinnen zes of meer kinderen, terwijl dat er nu twee of drie zijn. Het vruchtbaarheidscijfer van Australische vrouwen is, net als dat van andere vrouwen in de Westerse wereld, sinds omstreeks 1870 teruggelopen. Het is opnieuw opgelopen tijdens de 'baby boom' van na de Tweede Wereldoorlog, daarna opnieuw significant gedaald in de jaren zeventig en thans, in de vroege jaren negentig, zijn er weer enkele tekenen van een bescheiden herstel. Twee 'dalingen' vragen om een verklaring: de dramatische vruchtbaarheidsdaling sinds de jaren zeventig van de negentiende eeuw - die ook de langere-termijntrend zou blijven - en de sterke daling van na de 'baby boom' in de jaren zeventig van de twintigste eeuw.

Theorieën over de demografische transitie

In een nuttige algemene beschouwing over de diverse theorieën over demografische transitie heeft Dennis Hodgson betoogd dat deze theorieën twee redeneringen bevatten over de relatie tussen sociaal-economische verandering en demografische verandering. Ten eerste wordt de verschuiving van hoge niveaus van sterfte en vruchtbaarheid naar lage niveaus in verband gebracht met de ontwikkeling van agrarische naar industriële samenlevingen. Ten tweede wordt gesteld dat tijdens deze verschuiving de sterfte sneller daalde dan de vruchtbaarheid waardoor aanvankelijk een periode van bevolkingsgroei optrad (1983, 7).⁴ Deze zeer algemene beweringen hebben geleid tot diverse 'models of demographic transition', variërend van modellen met drie stadia (Landry 1934, 1987; Wrong 1963; Davis 1945; Notestein 1945) - het meest gangbaar in handboeken - tot modellen met vijf stadia (Blacker 1947). Het concept van een 'demografische revolutie', zoals gebruikt door Adolphe Landry (1987 [1909, 1933/4]), en de ahistorische typologie van drie verschillende vruchtbaarheidsregimes van Warren Thompson (1929) werden min of meer tot een 'theorie van demografische transitie' ontwikkeld door een team van demografen van het Princeton Office of Population Research onder leiding van Frank W. Notestein (1943), die de dalende vruchtbaarheid nauwer verbond met een breder spectrum van historische ontwikkelingen.⁵ De meeste verhandelingen over

een 'transitie' van hoge naar lage sterfte en vruchtbaarheid beginnen dan ook met het werk van Notestein, en, minder vaak, met dat van andere medewerkers van het Princeton Office, in het bijzonder het werk van Davis.

Notestein betoogde dat in premoderne samenlevingen de vruchtbaarheid hoog was gebleven door twee factoren: de noodzaak de hoge sterfte te compenseren, en door wat Caldwell een aantal sociale en culturele 'rekwisieten' genoemd heeft: gewoonten, geloofsopvattingen, houdingen, morele opvattingen en normen (Notestein 1983 [1964], 350). De dalende sterfte ondermijnde op den duur de hoge vruchtbaarheid en daarmee werden ook de culturele 'rekwisieten' overbodig. De dalende sterfte zou op zichzelf al geleid kunnen hebben tot het ineenschrompelen van de culturele steunpilaren, maar Notestein meende dat dezelfde veranderingen die geleid hadden tot de dalende sterftcijfers 'also transformed life in ways that were highly subversive to the institutions of traditional society' (1983, 350). De groei van steden die georganiseerd waren rondom niet-familiegebonden productie verzwakte de greep van verwantschapsnetwerken op het individuele echtpaar en hun reproductieve gedrag en grote gezinnen werden 'a progressively difficult undertaking; expensive and difficult for a population increasingly freed from older taboos and increasingly willing to solve its problems rather than accept them' (1945, 40-1). Ouders, zo redeneerde hij, 'began to think less in terms of maintaining correct traditional behaviour, and more in terms of providing opportunities in the modern world for their children's health, education and advancement' (1983, 350).⁶

In de 'sterke' versie van Notestein's argument vielen al snel gaten. Reeds in 1952 wees hij zelf op tegenstrijdig bewijsmateriaal voor Frankrijk en Bulgarije (Szreter 1993, 693). Verschillende auteurs (Mackenröth 1953; Hofstee 1954; Hajnal 1965) toonden aan dat het Westeuropese gezinsleven niet gekenmerkt werd door 'nearly universal and fairly early marriage' maar juist door het tegenovergestelde. De verondersteld homeostatische, hoge 'natuurlijke' vruchtbaarheid kon de regulering van de vruchtbaarheid die ook vóór de transitie plaatsvond, niet verklaren, en de belangrijke fluctuaties in de vruchtbaarheid die zich sinds de Zwarte Dood hadden voorgedaan konden al evenmin in dit licht begrepen worden. Het werk van Hofstee (1954) en Petersen (1960) liet zien dat in de jaren 1850 de vruchtbaarheid in Nederland in de stedelijke centra hoger lag dan in de plattelandsgebieden. Dit was strijdig met de veronderstelde samenhang tussen urbanisering en daling van de vruchtbaarheid (zie ook Krause 1958 en het overzicht van Andorka 1978, 100-101).

De bevolkingsgroei die optrad voordat de transitie plaatsvond, vloeide niet eenvoudigweg voort uit een daling van de sterfte, maar werd teweeg-

gebracht door de bevrijding van proto-industriële arbeiders uit de banden van de Malthusiaanse huwelijksregels die kenmerkend waren voor de agrarische sektor en de uitgebreide familiehuishouding (Hofstee 1954; Petersen 1960, 346-47; Medick 1981; Levine 1987; Seccombe 1992b) - het 'nuptialiteitsventiel' was open gegaan. Seccombe vat dit helder samen: 'the first major breakout from the old peasant fertility regime on the land was predominantly upwards, well before its *eventual* decline a century or more later' (1983, 27). Dit is in wezen het model dat tegenwoordig wordt gebruikt door theoretici van het proto-industriële gezin (bij voorbeeld Medick 1981; Levine 1987; Seccombe 1992b; zie ook Wrigley & Schofield 1981; Andorka 1978, 41-105; Smith 1984; de Vries 1986; van Zanden 1993, 19-43; Kriedte, Medick & Schlumbohm 1993). Dit was het gezin waarin arbeiders, die een 'kleine boerderij combineerden met loonarbeid voor een ondernemer' (van Zanden 1993, 21), niet economisch gedwongen waren de vruchtbaarheid te beperken maar het integendeel vaak als verstandig, zo niet van wezenlijk belang, beschouwden om het primaire bestaansmiddel van hun gezin, namelijk arbeidskracht, te vergroten. Met betrekking tot de later opgetreden daling van de vruchtbaarheid is er ook een constante stroom van studies geweest, die hebben aangetoond dat de daling eerder optrad (in het bijzonder in Frankrijk) in rurale dan in stedelijke gebieden en dat er aanzienlijke variaties zijn opgetreden afhankelijk van religie (Demeny 1968; Coale 1969, 1973; Andorka 1978; Freedman 1962; Hofstee 1985; van Poppel 1985; Coale & Watkins 1986).

Rond 1963 pleitte ook Davis tegen het verklaren van een hoge vruchtbaarheid in termen van 'waarden' of 'gewoonten', waarbij hij volhield dat 'nobody does anything voluntary without some purpose' (1963, 354). Hij suggereerde het idee van een verscheidenheid van 'multigefaseerde' demografische reacties op economische en sociale veranderingen die beperking van de bevolkingsgroei vereisten. Deze reacties omvatten onder meer abortus, later huwen, het celibaat, anti-conceptie en, in het bijzonder, emigratie. Vooral de verwaarlozing van de emigratie had zijns inziens geleid tot een te zwaar accent op de notie van 'traditionele houdingen' die een hoge vruchtbaarheid zouden hebben gehandhaafd, terwijl hij meende dat agrarische bevolkingen gewoonlijk reageerden op een wijze 'which fitted the interests and structure of peasant families in the evolving economy' (1963, 355).⁷

Later schetste Caldwell soortgelijke bezwaren, zowel tegen de veronderstelling dat 'rationality comes only with industrial, urban society' als tegen de neiging om traditionele agrarische samenlevingen voor te stellen als 'essentially brutish and superstitious' (1976, 324). Hij betoogde dat in alle samenlevingen het voortplantingsgedrag rationeel is en dat 'fertility is high

or low as a result of economic benefit to individuals, couples, or families in its being so' (1976, 355). Voorts stelde hij dat de economische ontwikkeling of modernisering op zichzelf niet de voornaamste verklarende variabele is, maar de algehele relatie tussen de generaties en de plaats van kinderen binnen de economische en morele gezinscontext; een context die vanaf halverwege de negentiende eeuw drastisch zou veranderen met de invoering van verplicht algemeen onderwijs.

Onderwijs en afnemende vruchtbaarheid

Doordat tegen het einde van de negentiende eeuw de aard van arbeid veranderde, algemeen onderwijs voor iedereen werd ingevoerd en de oriëntatie op consumptie toenam, werden kinderen andere wezens en veranderde hun relaties met hun ouders, hetgeen vervolgens een fundamentele wijziging van het dagelijks leven in Westerse samenlevingen teweegbracht. Caldwell en Ruzicka vatten de verandering samen met de conceptie van een omkering van de 'net intergenerational flow of wealth', van een patroon van jong-naar-oud naar een patroon van oud-naar-jong.⁸ Bij voorbeeld: doordat kinderen naar school gingen, veranderden zij van hulpbronnen waar in het heden gebruik van kon worden gemaakt, in investeringen in de toekomst. Volgens Ariès was de negentiende eeuwse daling van de vruchtbaarheid 'unleashed by an enormous sentimental and financial investment in the child', een investering die geboortenbeperking vereiste en 'introduced foresight and organization where formerly had been only automatic, unplanned behaviour and resigned surrender to impulses and destiny' (Ariès 1980, 649, 646).⁹ Een belangrijk kenmerk van elke vorm van investering is een oriëntatie op een onkenbare toekomst, die onzeker en onbegrensd is, zodat er een sterke neiging bestaat de investering te maximaliseren, je weet immers nooit wat het rendement kan zijn. In de woorden van Abram de Swaan: 'a child's education is a relatively costly and protracted enterprise of uncertain outcome and in more than one sense a risky long-term investment' (1988, 63).

Een van de belangrijkste effecten van algemeen onderwijs is dat het 'expands the social meaning of citizenship, personhood, and individuality' door het creëren van 'a whole series of social assumptions about the common culture of a society and ... the assumption of a national language or languages' (Meyer 1977, 69). Het argument van de Swaan over de 'basic skills of communication', die overgebracht worden door het basisonderwijs en waardoor een publiek ontstaat voor 'twentieth-century politics and modern electronic media', kan ook op een verder teruggelegen ver-

leden toegepast worden. Het onderwijs vormde allereerst het publiek voor de laat negentiende eeuwse *kranten*, die een felle campagne voerden om het verlangen naar en de aanschaf van een tot dan toe ongekend assortiment van consumptiegoederen te bevorderen. In Engeland, bij voorbeeld, was rond 1840 de alfabetisering van vrouwen gestegen tot boven de 50% en de vruchtbaarheid nam af toen dat percentage gestegen was tot ruwweg 80 à 90% (Woods 1987, 296, 308). Benedict Anderson benadrukt de betekenis van kranten voor de vorming van nationale 'imagined communities'; hij geeft aan dat men moeilijk een treffender metafoor voor de 'secular, historically-clocked imagined community' kan vinden dan de krantelezer, die in afzondering leest maar zich ervan bewust is dat 'the ceremony he performs is being repeated simultaneously by thousands (or millions) of others of whose existence he is confident, yet of whose identity he has not the slightest notion' (Anderson 1983, 39).

Deze formatie van nationale gemeenschappen produceerde niet alleen steeds eenvormiger demografische gemeenschappen met convergerende vruchtbaarheidspatronen (Watkins 1990, 1991), maar was ook in hoge mate bepalend voor de aard van die patronen. Een van de belangrijke effecten van deze nationale verbeelde gemeenschap was bij voorbeeld dat zij fungeerde als kanaal voor het adverteren (en verkopen) van een heel nieuw scala aan consumptiegoederen (Brewer & Porter 1993). Deze gemeenschap werd in toenemende mate een wereld die zowel uit *consumenten* als uit producenten en reproducerenden bestond, waardoor zowel de morele als de financiële economie van het dagelijks leven diepgaand veranderde. De kennis en ideeën die op scholen verbreid werden, verruimden de reeks consumptie-artikelen waar kinderen weet van hadden en geïnteresseerd in waren. Bovendien kregen ouders er meer plezier in om onderwezen kinderen (zowel hun eigen als die van anderen) kennis te laten maken met de genoegens van nieuwe kleren, piano's, muziek, naaimachines, fietsen, fototoestellen, ijskasten, en met de hand vervaardigd meubilair, allemaal zaken die vanaf 1880 in steeds ruimere mate beschikbaar kwamen (Caldwell & Ruzicka 1978, 90). In 1932 beschreef Robert Lynd hoe dat ging:

the tightened competition for the family income, owing to rising standards of living, multiplication of new and alternative consumption goods, and like factors, makes it more imperative than ever before that funds be spent judiciously, with an eye to the relative yields - short-term and long-term, personal and social - of competing goods and services (1932, 90).

Waar kinderen eerst een goedkope bron van inkomsten voor het gezin vormde, gingen zij allengs meer en meer geld kosten. Deze ontwikkeling deed zich voor binnen een algemeen sociaal kader dat in toenemende mate hogere eisen stelde aan organisatorische vaardigheden en aan planning, teneinde een evenwicht te kunnen vinden tussen de wensen van de verschillende gezinsleden, temidden van de schijnbaar eindeloos toegenomen mogelijkheden om het gezinsinkomen uit te geven (Lynd 1932; Horowitz 1985; Brewer & Porter 1993; Zelizer 1994). Zoals een Duitse Lutheraanse boer van 27 jaar, met 2 kinderen, het rond de eeuwwisseling samenvatte: 'Kinderen maken de beurs plat' (Marcuse 1917, 66, geciteerd in Galloway e.a. 1994, 135). Hetzelfde gold voor films, postzegels, kranten, toiletartikelen, cosmetica, kappers, schoonmaakmiddelen, kleren, meubels, kaartjes voor het openbaar vervoer, en zo meer.

De veranderde 'kosten' van kinderen dienen niet alleen in financiële maar ook in psychologische en emotionele termen beschouwd te worden, en bovendien niet simpelweg in termen van een 'toename' maar als een totale verandering. Viviana Zelitzer betoogt bij voorbeeld dat kinderen volledig uit de 'cash nexus' verwijderd werden en een 'prijsloze' waarde verwierven als deel van 'a cultural process of "sacralization" of children's lives' (1985, 11). Tot het einde van de negentiende eeuw was het voorstelbaar aan kinderen een marktwaarde toe te kennen, maar daarna kregen zij geleidelijkaan een zuiver emotionele of affectieve waarde. De verandering hield dus veel meer in dan een simpele omkering van de 'net intergenerational wealth flow'. De strikt commerciële stroom van jong naar oud verdween geleidelijk helemaal en veranderde in een heel ander soort 'waarde' of 'rijkdom', een affectief en financieel 'onnutte' waarde en rijkdom.

Scholing verminderde ook de zeggenschap van ouders over hun kinderen, zowel door het concurrerende gezag van onderwijzers (met de Staat op de achtergrond) als door het netwerk van leeftijdgenoten waarin de school voorzag. Ouders moesten zich daardoor meer gaan inspannen om hun relaties met hun kinderen te handhaven. Deze periode vormde dus het begin van de ontwikkeling van gelijkheid in de verhouding tussen ouders en kinderen. Onlangs heeft Heinrich Popitz hierop gewezen, hij meent echter ten onrechte dat het om een recente ontwikkeling gaat (Popitz 1987, 645-6). Op school kwamen kinderen in aanraking met nieuwe, concurrerende gezagsdragers; de school ondermijnde de aanspraak van ouderen op grotere wijsheid; vlijt in het huishouden werd vervangen door ijver op school; consumptieverwachtingen stegen; en tenslotte bevorderde de school dat ouders en kinderen, maar ook mannen en vrouwen, elkaar op nieuwe manieren gingen zien, manieren die op den duur onvermijdelijk tenderden naar egalitarisme (Caldwell 1982, 213). De school speelde ook een centrale

rol in het proces waardoor kinderen van gezinsleden tot burgers van nationale collectiviteiten, van natie-staten, werden (Meyer 1977). Onderwijs maakte kinderen ook onafhankelijker van hun ouders, het verschafte hen toegang tot autonome vaardigheden ten behoeve van de arbeidsmarkt, tot een hoger inkomen en tot meer geletterdheid, en daarmee verminderde hun ontvankelijkheid voor de prioriteiten van de familie van herkomst in emotioneel, cultureel en economisch opzicht. Dit droeg er weer toe bij dat kinderen 'kostbaarder' werden in die zin dat de tijd waarin een kind ervaren kon worden als iemand die een bijdrage leverde aan de morele, psychologische en financiële economie van het gezin, bekort werd.¹⁰

Er is tamelijk veel bewijsmateriaal voor de these dat de vruchtbaarheid afneemt naarmate het algemeen onderwijs toeneemt (Axinn 1993; Graff 1979; Cochrane 1979; van de Walle 1980), maar Westerse onderwijssystemen werden niet om die reden ingevoerd. Ze werden ingevoerd binnen een bepaalde economische (en demografische) context waarbinnen onderwijs een specifieke economische betekenis kreeg. Handwerker plaatst bij voorbeeld in zijn kritische analyse van wat hij aanziet voor Caldwells verklarende focus op het algemeen onderwijs, de kanttekening dat 'the relative importance of kinship and other personal relationships can change only when alternative lines of access to strategic resources proliferate'. Een vereiste is dan bovendien nog dat deze alternatieven 'yield greater returns more reliably than the use of personal relationships' (1986, 15-6). De transitie in de vruchtbaarheid vindt niet eenvoudigweg plaats met de invoering van algemeen onderwijs maar met de 'conjunction of mass education with changes in opportunity structures that increasingly reward educationally-acquired skills and perspectives' (1986, 16).

Levine stelt eveneens dat het van belang is een verband te leggen tussen 'the changing configuration of the family economy' enerzijds en 'the shifting organization of production and consumption itself' anderzijds (1987, 161). Hij meent dat de invoering van onderwijs afhankelijk was van 'the supply of scholars' en van 'the changing value of children in the proletarian family economy' (1987, 162). Levine ziet een samenhang tussen de hoge vruchtbaarheid van het midden van de negentiende eeuw en de instorting van de arbeidsmarkt voor kinderarbeid (1987, 188-9). Dit leidde tot hordes doelloos rondzwervende 'straatengelen' waarop geen toezicht werd gehouden en die zo'n belangrijke rol spelen in de laat negentiende eeuwse retoriek van onderwijs- en kinderbeschermingshervormers (van Krieken 1991). Deze ontwikkeling ondermijnde ook de bijdrage van kinderen aan de gezinseconomie. De invoering van verplicht algemeen onderwijs door de staat, die begon met de meer 'geketende' populaties van verwaarloosde en delinquente kinderen en zich later uitbreidde tot de hele bevolking, was

dus op zichzelf een reactie op een economisch-demografisch probleem: een toenemend aantal kinderen waarvoor onvoldoende werk was (cf. Lees 1992, 313-4). Deze redenering brengt het gevaar met zich mee dat de mate waarin kinderen in voorgaande eeuwen in de arbeidsmarkt geïntegreerd waren, overschat wordt. Er zijn immers aanwijzingen dat er, op zijn minst vanaf de zestiende eeuw, werkloosheid en 'leegloperij' voorkwam onder kinderen in West-Europa. Dit ondergraaft echter niet de stelling dat scholen de kinderen niet zozeer uit de fabriek haalden alswel van de straat hielden (Cunningham 1990, 115-50; zie voor discussies over de invoering van algemeen onderwijs: Katz 1976; Ramirez & Boli 1987; Soysal & Strang 1989; Benavot & Riddle 1988; de Swaan 1988; Meyer, Ramirez & Soysal 1992; Hunter 1994).¹¹

De geboortengolf en het dalende geboortencijfer

De lange-termijntrend in de richting van afname van de vruchtbaarheid werd in alle Westerse landen, vooral in de Engelstalige wereld, duidelijk onderbroken door de 'baby boom' van de jaren vijftig. De toename van de geboortencijfers is voornamelijk aan twee oorzaken toegeschreven: een huwelijkshausse en een bepaald cultureel en ideologisch klimaat dat gekenmerkt werd door een 'revolte van de jongeren' tegen de voorzichtigheid van de vooroorlogse jaren en een daarmee corresponderend optimisme over de toekomst van de moderne maatschappij.

De toename van de vruchtbaarheid werd vooral teweeg gebracht door het toegenomen aantal huwelijken en de dalende gemiddelde huwelijksleeftijd na 1946. Beide verhoogden het aantal vrouwen dat potentieel kinderen kon krijgen alsook het aantal potentieel reproductieve jaren van die vrouwen. Hoewel tussen 1947 en 1961 de totale vruchtbaarheid bleef stijgen, was de huwelijksvruchtbaarheid in feite stabiel of vertoonde deze een licht dalende lijn. Samen met andere kenmerken van die periode, zoals het inhalen van eerder uitgestelde geboorten en het overlappen van cohorten vrouwen die in dezelfde tijd kinderen kregen, kan daardoor 30 à 50% van de 'baby boom' verklaard worden. Het restant, zo betoogt Caldwell, kan verklaard worden door een generatieconflict, dat hij aanduidt als de 'jongerenrevolte'. Hij beschouwt de toenemende procreatie van die jaren als een onderdeel van een meer algemene manifestatie van onafhankelijkheid van jongeren ten opzichte van hun ouders en grootouders. Trouwen en het beginnen van een eigen huishouden werden ervaren als een manifestatie van volwassenheid en autonomie, zeker door jonge vrouwen, en 'a lesser care about the containment of fertility was necessary, defiantly so, to proclaim

the absoluteness of their control over their relations with their spouses and the children who were the products of their union' (Caldwell 1982, 250).

Vanaf het midden van de jaren zestig kwam er een einde aan de geboortengolf en daalden de geboortencijfers in alle geïndustrialiseerde landen in het Oosten en Westen fors. In de twintig jaar tussen 1965 en 1985 deed zich een blijvende daling voor van 20 à 50%, waardoor het geboortencijfer in het begin van de jaren zeventig onder het vervangingsniveau van 2,1 kwam te liggen (Bourgeois-Pichat 1987; Chesnais 1992). Het Oostduitse cijfer van 1987, 1,73 geboorten per vrouw, was ongeveer het gemiddelde van alle geïndustrialiseerde landen, ruim onder het vervangingsniveau (Chesnais 1992, 547-8), zodat Jean Bourgeois-Pichat spreekt van de mogelijkheid van een 'bevolkingsimplosie' (1987, 25). Er zijn een aantal concurrerende verklaringen gegeven voor deze ontwikkeling (McDonald 1984, 19). De meest populaire is waarschijnlijk de verklaring waarin gewezen wordt op de lange-termijnverandering in de rol van kinderen binnen de algehele gezinseconomie in relatie tot het almaar groeiende scala aan mogelijkheden waaraan beschikbaar inkomen kan worden uitgegeven. In 1980 stelde Ariès waarschijnlijk als eerste dat de eerste daling in het geboortencijfer omstreeks de eeuwwisseling het gevolg was van een grotere investering in kinderen, terwijl de huidige daling teweeggebracht wordt door het tegendeel, een grotere investering in alternatieve vormen van consumptie. 'The days of the child-king are over. The under-40s generation is leading us into a new epoch, one in which the child occupies a smaller place, to say the least'. Niet dat er geen plaats meer is voor kinderen maar ze worden nu ingepast als een van de 'various components that make it possible for adults to blossom as individuals' (Ariès 1980, 649). Sommige demografen spreken van een 'tweede demografische transitie' die kwalitatief verschilt van de eerste (van de Kaa 1987). De econoom Snooks meent dat de historische gegevens over de relatie tussen gezinsinkomen en kindertal duidelijk uitwijzen dat gezinnen, gesteld voor de keuze tussen procreatie en uitbreiding van de consumptie, in de gehele Westerse wereld voor het laatste hebben gekozen. 'What has been substituted for family time is a bewildering array of consumer durables, fast foods, domestic service, cars, larger homes, restaurants, entertainment, exotic holidays, travel, holiday houses, hobby farms, motor launches, yachts, four-wheel drive vehicles, together with expensive clothing and a vast range of personal goods' (Snooks 1994, 145; zie ook Keyfitz 1987; Preston 1987; Presser 1987).

Niettemin kan de laatste afname ook gezien worden als een integraal onderdeel van het algemene proces van vruchtbaarheidsdaling. Robert Cliquet stelt bij voorbeeld dat het onjuist is de negentiende eeuwse vrucht-

baarheidsdaling te beschouwen als het produkt van een altruïsme dat dan gecontrasteerd kan worden met een meer recent 'individualisme'. Veel van de schijnbaar meer 'individualistische' denkbeelden over het gezinsleven, die typerend zouden zijn voor de fase van de laatste daling van het geboortecijfer, zijn in feite permanente kenmerken geweest van het hele proces van demografische transitie (Cliquet 1991, 36). Het tijdstip waarop het consumentisme het gezinsleven en het reproductieve gedrag begint aan te tasten en te structureren, moet derhalve verschoven worden naar een veel vroegere periode halverwege de negentiende eeuw. In 1893 betoogde bijvoorbeeld de Amerikaanse arts John Billings dat een van de oorzaken voor het teruglopen van de vruchtbaarheid gelegen was in:

the great increase in the use of things which were formerly considered as luxuries, but which have now become almost necessities. The greater temptations for expenditure for the purpose of securing and maintaining social position, and the corresponding greater cost of family life in what may be called the lower middle classes, lead to the desire to have fewer children in order that they may be each better provided for, or perhaps, in some cases, from the purely selfish motives of desire to avoid care and trouble and of having more to spend on social pleasures (Billings 1976, 281).

Een generatie later merkte Landry op dat onder de beweegredenen voor het beperken van het kindertal ook altijd egocentrische te vinden zijn: 'there are also selfish feelings, which make people consider the child as an expense and an inconvenience: will the child not be an obstacle to the mother's exercising her profession if she has an occupation? Will the child not get in the way of the parents' pleasures and travel, the taste for which is ever spreading and ever more ardent? (1987 [1933], 739). Lesthaeghe neemt een middenpositie in tussen dit standpunt en het voorgaande. Hij is het eens met Ariès dat de eerste daling verband hield met een toename van altruïsme en de tweede met een toename van individualisme, maar hij stelt tevens dat dit verschillende uitdrukkingen waren van hetzelfde onderliggende proces. Beide verschuivingen moeten gezien worden als 'successive manifestations of a long-term shift in the Western ideational system', een lange-termijnverschuiving die betrekking had op 'the individual's right and freedom of defining both goals and the means of achieving them' (1983, 429). Hij ziet een onderliggend proces van individualisering in het Westen dat drie stadia doorlopen heeft: ten eerste, een toenemende oriëntatie op individuele huishoudens in plaats van op grotere verwantschapsgroepen, een proces dat kenmerkend is voor veel van de Westeuropese geschiedenis en dat toegeschreven kan worden aan de invloed van het Christendom; ten tweede, een toenemende oriëntatie op kinderen, en, ten derde, een ontwik-

keling in de richting van meer individuele zelfontplooiing. Caldwell legt de nadruk ergens anders, hij geeft er de voorkeur aan de vermindering van leeftijds- en sekseverschillen, vereist door de egalitaire ethiek, te beschouwen als stuwende kracht achter sociale en demografische veranderingsprocessen (1982, 265).

Een centraal probleem bij de meeste van deze interpretaties van de vruchtbaarheidsdaling na 1970 is dat zij de veranderende gezinseconomie opvatten in termen van vrijwillige veranderingen in consumptiepatronen, individuele zelfontplooiing, enzovoorts. Plotseling lijken 'individuen' in de Westerse samenleving volledig baas te zijn over hun eigen bestemming, allerlei sociale krachten en processen die op hen van invloed zijn, zijn uit het gezichtsveld verdwenen en sociale verandering is een kwestie van 'waarden' geworden (zie bij voorbeeld Preston 1987). Het schijnt een algemene tendens in de sociale wetenschappen te zijn om mensen in een niet nader omschreven 'verleden' als sociale producten te zien en mensen in het heden als doelbewuste actoren die in staat zijn de wereld te vormen naar het beeld van hun voorkeur. Dit is daarom zo'n gevaarlijke manier van redeneren omdat die ertoe leidt veranderende sociale en economische relaties te behandelen als waren het louter veranderingen in individuele voorkeuren, zonder de sociale processen te onderzoeken waardoor dergelijke voorkeuren gevormd worden. Neem het voorbeeld van de toegenomen deelname aan het hoger onderwijs, een van de consumptiegoederen die concurreren met het krijgen en grootbrengen van kinderen. Die deelname kan *zowel* gezien worden als iets dat mensen vrijwillig doen om hun levensstandaard te verhogen, maar *tevens* als iets dat zij gedwongen zijn te doen vanwege de prestatiegerichte dynamiek van een op diploma's gebaseerde arbeidsmarkt. Ook de boodschappenlijst van consumptiegoederen, die economen altijd zo graag naar voren brengen ter illustratie van het strikt individuele verlangen naar consumptie, dient altijd ook beschouwd te worden als deel van de motor van geïndustrialiseerde markteconomieën - sommigen zouden zeggen dat het *de* motor is - wat de vraag oproept hoe het economische en sociale leven eruit zou hebben gezien als die consumptiepatronen niet waren ontstaan. Consumptiepatronen kunnen niet eenvoudigweg gezien worden als een kwestie van individuele 'voorkeuren', als zuiver ideële of bovenbouwverschijnselen, wanneer ze zo'n cruciale rol spelen in iedere markteconomie.

Terug naar de toekomst - De wortels van hedendaagse kwesties

In zijn analyse van contemporaine Westerse samenlevingen heeft Ulrich Beck beargumenteerd dat er een fundamentele oppositie bestaat tussen de dynamica van het marktkapitalisme en de logica van het gezinsleven, in die zin dat 'de ultieme marktsamenleving een *kinderloze* samenleving is - tenzij de kinderen opgroeien met mobiele, alleenstaande vaders en moeders' (Beck 1992, 116). Kinderen hebben daarom een zeer ambivalente plaats gekregen in de hedendaagse samenleving. Enerzijds - en hier klinkt de echo van generaties Westerse ouders door - worden kinderen beschouwd als 'een belemmering van het individualiseringsproces', als wezens die tijd, geld en moeite kosten. Het heeft er alle schijn van, aldus Beck, dat 'het kind zijn "dictatuur van behoefte" ontwikkelt en perfectioneert en zijn biologische levensritme dwingend oplegt aan zijn ouders door de brute kracht van zijn stembanden en de warmte van zijn glimlach'. Anderzijds maakt juist deze trek kinderen in *toenemende* mate belangrijk in de huidige samenleving - in tegenstelling tot wat Ariès beweert - omdat ze 'de bron zijn van laatst *overgebleven, onherroepelijke* en *oninwisselbare* primaire relatie' (Beck 1992, 118; zie ook Popenoe 1988).

Een soortgelijke oppositie kan vastgesteld worden tussen de voortgaande commercialisering en verbreiding van het marktdenken en de parallel daaraan verlopende politieke ontwikkelingen: egalitarisme, democratie en burgerschap. In de woorden van Bryan Turner: 'one consequence of the development of universalistic forms of citizenship has been the gradual liquidation of ascriptive definitions of the person, since gender, age and ethnicity become progressively irrelevant for the continuity of capitalist production' (Turner 1986, 132). Voor Turner ligt de paradox in het gegeven dat de ontwikkeling van het democratisch burgerschap *zowel* de basis is voor 'de ontwikkeling van de individualiteit van geschoolde, zelfbewuste en reflexieve actoren' *als* de voornaamste, onoverwinnelijke opponent van diezelfde individualiteit. De generalistische logica van het egalitaire burgerschap staat tegenover de particularistische identiteit van werkelijke mensen: 'the particularistic criteria which define the person become increasingly irrelevant in the public sphere' (1986: 133).

Het is belangrijk te beseffen dat noch deze redeneringen noch het soort sociale dynamiek waar ze naar verwijzen, *nieuw* zijn. Het is mogelijk veel van de trekken van deze diagnoses van de hedendaagse samenleving te herleiden tot de demografische transitie, en men zou het vruchtbaarheidsniveau bijna kunnen gebruiken als een indexcijfer van deze ontwikkelingen, een soort Dow Jones Index van de historische socioloog.¹² Engels moge ten onrechte de latere veranderingen in het gezinsleven toegeschreven hebben

aan de afschaffing van het kapitalisme, maar hij had wel een scherp besef van de effecten die het kapitalisme zelf zou hebben:

With the passage of the means of production into common property, the individual family ceases to be the economic unit of society. Private housekeeping is transformed into a social industry. The care and education of the children becomes a public matter. Society takes care of all children equally, irrespective of whether they are born in wedlock or not ... But what will be added? That will be settled after a new generation has grown up: a generation of men who never in all their lives have had occasion to purchase a woman's surrender either with money or with any other means of social power, and of women who have never been obliged to surrender to any man out of any consideration other than that of real love, or to refrain from giving themselves to their beloved for fear of the economic consequences. Once such people appear, they will not care a rap about what we today think they should do. They will establish their own practice and their own public opinion, conformable therewith, on the practice of each individual - and that's the end of it (Engels 1972 [1884]).

Een halve eeuw later werden deze gedachten, die ook ten grondslag liggen aan Beck's redeneringen, verder uitgewerkt door de merkwaardige combinatie van Kingsley Davis enerzijds en Max Horkheimer en andere theoretici van de Frankfurter Schule anderzijds. Davis betoogde dat de onderliggende oorzaken van het ontstaan van vruchtbaarheidsniveaus in Westerse samenlevingen die onder het vervangingsniveau lagen, gezocht zouden moeten worden in de onverenigbaarheid van of de spanning tussen de principes die het gezin reguleerden en de principes die 'de rest van de sociale organisatie' vorm gaven (1937, 290). De 'moderne samenleving' wordt gekenmerkt door prestatie, competitie, individualisme en mobiliteit; als mensen trouwen zijn ze 'not so much founding a family marriage as entering upon an amorous adventure', en zijn kinderen 'at any level, a hindrance to social climbing' (1937, 297, 301). Aan de andere kant is het gezinsleven, zoals Davis recent heeft opgemerkt, 'a center of close personal contact, primal emotions, and ... status ascription', een vorm van sociale organisatie 'that is not only alien in principle to industrialism but which is vestigial, a social fossil' (Davis 1986, 59-60).

Davis zette uiteen hoe de scheiding tussen de sferen van economische productie en gezinsreproductie, die kenmerkend werd voor de Westerse samenlevingen van na de Industriële Revolutie, historisch zonder precedent was en veeleer als uniek dan als 'normaal' of 'traditioneel' moest worden beschouwd. Hij meende dat het 'kostwinnerssysteem' (de man als kostwinner, de vrouw als huisvrouw) verbonden was met een bijzonder stadium van de ontwikkeling, met de transitieperiode (die in de Verenigde Staten duurde van 1850 tot circa 1920), waarin de landbouw geleidelijk vervan-

gen werd door industriële productie. De basis voor deze specifieke vorm van scheiding tussen huisgezin en werk lag in de toen bestaande niveaus van vruchtbaarheid waarbij vrouwen nog steeds te veel kinderen kregen om dat te kunnen combineren met werk buitenshuis. Dat veranderde uiteraard in de daaropvolgende halve eeuw, zowel door veranderingen in de arbeidsmarkt als door het feit dat het kostwinnerssysteem interne contradicties kende 'that makes its ultimate demise a foregone conclusion' (Davis 1984, 406). Davis betoogde dat, met uitzondering van deze betrekkelijk korte periode, 'women have rivalled men in economic production and are now returning to that condition and will not give it up' (Davis 1984, 415).

In het kostwinnerssysteem hadden vrouwen geen zeggenschap over hun inkomen maar werd niettemin van hen verwacht dat ze zich zouden gedragen als volwassen managers en beheerders van de gezinsfinanciën (Zelizer 1994). Het gezinsinkomen werd binnengebracht door echtgenoten die slechts minimaal persoonlijk contact hadden met het gezin dat door dat inkomen onderhouden werd, of tenminste worstelden met de voortdurende oppositie tussen de gezinssfeer en het werk. De financiële afhankelijkheid, die kenmerkend was voor de positie van vrouwen, leidde ertoe dat de keuze van een 'goede partij' een beslissing werd die beladen was met gewichtige consequenties, voor mannen werd het huwelijk een zware verantwoordelijkheid, en het gezinsleven zelf werd een uitstekend recept voor conflicten en bracht bij beide partijen een diep verlangen teweeg eraan te kunnen ontsnappen (Ehrenreich 1983). De toenemende arbeidsparticipatie van getrouwde vrouwen, de stijgende echtscheidingspercentages en de afnemende vruchtbaarheid waren uitingen van de spanningen die besloten lagen in de kern van het kostwinnerssysteem.

Horkheimer en zijn collega's betoogden analoog hieraan dat de verbreiding van de loonarbeid tot gevolg had dat jongere gezinsleden beter in staat waren om economische onafhankelijkheid te bereiken. De theoretici van de Frankfurter Schule zagen dit als het begin van het einde van het patriarchaat, dat steeds meer de rekening gepresenteerd zou krijgen voor 'the economic injustice in the exploitation of domestic labour within a society which in all other respects obeyed the laws of the market'. De diverse crises van het gezin - de veranderende relaties tussen mannen en vrouwen, de toegenomen echtscheiding, de aandacht voor de rechten van kinderen - zijn, in deze zin beschouwd, *permanente* crises, omdat ze herleid kunnen worden tussen deze fundamentele oppositie waarin de markt de winnaar zal blijken te zijn. Het huwelijk, zo meenden zij, zal verschrompelen tot 'een ruilrelatie ten dienste van zuiver praktische belangen', vrouwen zouden als categorie hun monopolie op het voortbrengen van kinderen 'exploiteren' en uiteindelijk ook nog 'een zekere veiligheid verwerven ... [in]

de institutie van echtscheiding', en het individu wordt 'net zo vervangbaar als in het bedrijfsleven waar men een positie verlaat zodra zich een betere aandient' (Frankfurt Institute for Social Research 1973).

Conclusie

Wij hebben veeleer een 'reproductief' dan een op zichzelf staand, autonoom zelf, in die zin dat onze identiteit vaak, zo niet altijd, vooruit en achteruit in de tijd geprojecteerd is. Het 'ensemble van *sociale relaties*', dat Marx aanwees als de kern van de menselijke identiteit, is allereerst een ensemble van familie- en gezinsrelaties, dat strategieën van sociale organisatie en identiteit projecteert in de toekomst. Strategieën van sociale, economische en politieke organisatie zijn voor alle klassen veel vaker gezinsstrategieën geweest dan simpelweg individuele strategieën (Grever 1970; Bourdieu 1976; Coontz 1988), en de effectiviteit van elke individuele, niet-familiale strategie is altijd zowel beperkt door de *tijd* die het gewoonlijk kost om dergelijke strategieën van maximalisering van hulpbronnen te ontplooiën, als door hun in wezen collectieve aard. Voortplantingsstrategieën vormen, samen met het huwelijk, het erfrecht en zelfs met 'pedagogische strategieën', het totale systeem van biologische, culturele en sociale reproductie waardoor elke groep 'endaevours to pass on to the next generation the full measure of power and privilege it has itself inherited' (Bourdieu 1976, 141). In dezelfde mate waarin de sociale en persoonlijke identiteit voortvloeit uit een geschiedenis, is die identiteit voor zijn voortbestaan afhankelijk van organisatie voorbij het heden, en kinderen hebben gewoonlijk een centrale, zij het niet de enige, rol gespeeld in de 'verankering' van die identiteit in de toekomst.

Ik heb hier slechts de contouren kunnen schetsen van de wijzen waarop de geschiedenis van het reproductieve gedrag samenhangt met een aantal centrale sociologische vraagstukken, maar er zijn ook nog andere kwesties die aandacht vragen. Over de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen kan veel gezegd worden in het licht van de daling van de vruchtbaarheid. De studies van Caldwell (1982, 241), Folbre (1983, 1994), Quiggan (1988), Johansson (1991), Gillis (1992) en Secombe (1983, 1994) kunnen beschouwd worden als eerste aanzetten in deze richting, maar er blijft voorlopig voldoende ruimte voor interpretaties van demografisch materiaal die de categorieën 'ouders' en 'paren' opsplitsen in moeders en vaders en hun verschillende relaties tot seksualiteit en vruchtbaarheid meer gedetailleerd onderzoeken.

Een sociologische benadering van de historische demografie kan ook de relaties tussen structuur en handelen verhelderen (Hawthorn 1991, 39-80).

Een demografisch perspectief en het concept van een populatie 'dwingen de socioloog de factor tijd een centrale plaats toe te kennen' in theorievorming en empirisch onderzoek (Ryder 1964, 448; Easterlin 1980; Becker 1990; Sgritta 1994). Om, bij voorbeeld, Bourdieu's terminologie te gebruiken: een belangrijk bestanddeel van zowel het veld als de habitus, op welk moment ook, is het onbedoelde resultaat van het reproductieve gedrag van voorgaande generaties, waardoor zowel in termen van het aantal mensen als in termen van de culturele normen en verwachtingen een 'kader' is geschapen voor de sociale praktijk (Coale 1987). Veel kenmerken van de hedendaagse samenleving - de opkomst van verschillende sociale bewegingen, de veranderende relaties tussen mannen en vrouwen, staatsvorming, de ontwikkeling en de crises van de verzorgingsstaat - kunnen ook met vrucht beschouwd worden in het licht van de relaties tussen het reproductieve gedrag van verschillende generaties.

De patronen die mensen volgen in hun reproductieve gedrag roepen ook belangrijke vragen op over sociale en economische rationaliteit (Boudon 1989) en over de relatie tussen individuele keuze en sociale gedetermineerdheid. Voor de meeste leden van moderne Westerse samenlevingen lijkt 'het krijgen van kinderen' bij uitstek een individuele handeling binnen het privé-domein, zonder sociale en collectieve gevolgen, iets wat beslist wordt tussen man en vrouw, en misschien ook door God, het lot of de biologie. In de studies over de demografische transitie is dit nu juist een belangrijk punt van de conceptualisering en de verklaring bij de studie van reproductief gedrag, 'we are in fact observing the purchase over what they allowed themselves to do of a whole social system' (Laslett 1965: 132). Het debat neemt vaak de vorm aan van een tegenstelling tussen disciplines en het is een cliché geworden om het commentaar van de Harvard econoom James Duesenberry op Becker aan te halen: 'I used to tell my students that the difference between economics and sociology is very simple. Economics is all about how people make choices. Sociology is all about why they don't have any choices to make' (1960, 233). Anderen geven er de voorkeur aan al het reproductieve gedrag op te vatten als 'economisch rationeel' maar verschuiven dan de aandacht naar veranderingen in configuraties en naar typen van economische rationaliteit (Cleland & Wilson 1987; Easterlin 1978; Leibenstein 1981; Lesthaeghe & Surkyin 1988; Pollack & Watkins 1993). In elk geval vormt de demografische transitie een terrein waarbinnen de aandacht van historisch sociologen voor de relatie tussen cultuur en economie en de kwestie van de betekenis van de 'rational choice theory' (de Swaan 1994) vruchtbaar nader geëxploreerd kunnen worden in het licht van het zeer rijke bestand aan empirische gegevens.

Dit zijn slechts de voornaamste manieren waarop het concept van 'het reproductieve zelf' in de sociologie gebruikt kan worden en er zijn ongetwijfeld nog andere manieren die hier over het hoofd gezien zijn, maar zeker is dat we de loop van de sociale verandering in de laatste twee eeuwen, nog afgezien van de mogelijke aard van die verandering in de komende eeuw, verkeerd zullen begrijpen, tenzij we bereid zijn de grote betekenis van het reproductieve (en het gereproduceerde) zelf van mensen te herontdekken en ernstig te nemen.

(Vertaling: Leonoor Broeder)

Noten

1. Gillis, Tilly en Levine (1992) maken met betrekking tot historici soortgelijke opmerkingen: 'Historians ... even when they acknowledge the historicity of fertility decline, ... only rarely integrate this into their master narrative of political, economic and cultural changes ... Reproduction is thus placed outside history, in the realm of biology and nature, governed by a logic different from other large-scale changes ... Within the present organization of scholarship the study of population change is an independent discipline, leaving the impression that fertility is separable from other human concerns and activities' (1992, 3,8). Ze beschuldigen demografen echter ten onrechte van een overmatige aandacht voor economische belangen ten koste van culturele waarden - in feite heeft juist de relatie tussen beide centraal gestaan in alle demografische debatten sinds Malthus (Landry 1987; Cleland & Wilson 1987; Lesthaeghe & Wilson 1986; Szreter 1993).

2. Een overeenkomstig inzicht biedt William Petersen die betoogde dat het principe 'that a man might not marry and beget offspring until he had established an appropriate place for himself which would enable him to carry out his family responsibilities' de grondslag vormde

voor een huwelijkssysteem met 'built-in guards against excessive procreation' (1960, 346; zie ook Davis & Blake 1965, 217). John Hajnal (1965) wordt vaak ten onrechte aangehaald als degene die als eerste een karakteristiek 'Westeuropees' huwelijkspatroon ontdekt zou hebben ten westen van een denkbeeldige lijn van St.Petersburg naar Triëst.

3. Er is discussie over de vraag of de bevolkingsgroei in de achttiende eeuw in gebieden met plattelandsnijverheid (voor Holland de zestiende eeuw, vandaar de vroege economische ontwikkeling; van Zanden 1993) het gevolg was van het opengaan van het 'nuptialiteitsventiel' dan wel van het uitblijven van sluiting van dit ventiel als respons op de dalende sterftecijfers (Seccombe 1992b). Een andere onopgeloste kwestie betreft de vraag of het losser worden van het Malthusiaanse huwelijkssysteem in de zestiende en achttiende eeuw toegeschreven moet worden aan veranderende productierelaties - de these van de proto-industrialisering - of eenvoudigweg aan algemene fluctuaties in de economische omstandigheden (Medick 1981; Smith 1981, 1984; Levine 1987; Seccombe 1983, 1992b; van Zanden 1993; Kriedte, Medick & Schlumbohm 1993). Wanneer de these van de proto-industrialisering juist

is, is het een klassiek voorbeeld van het argument van economen dat een strategie die rationeel is op het niveau van individuele gezinnen - maximalisering van het bestaansmiddel 'arbeid' door middel van het nastreven van een hoge vruchtbaarheid door arbeiders in de rurale nijverheid - op collectief niveau schadelijk kan uitwerken - overbevolking, te groot aanbod van arbeidskracht, pauperisering (Leibenstein 1957, 160; Medick 1981, 82; met betrekking tot patrimoniale elites: Adams 1994). Infanticide schijnt ook een rol te hebben gespeeld bij de regulering van de omvang van de bevolking. Knodel en van de Walle schreven dat 'it seems reasonable to argue that negligent child-rearing practices and the resulting infant and child deaths served as a way to limit family size in the absence of birth control', en dat 'the conventional argument that couples maintained high fertility in part to counteract high infant and child mortality may have the causal order reversed' (1979, 231).

4. Hodgson heeft erop gewezen dat de eerste redenering rond de eeuwwisseling gevonden kan worden bij F.W. Taussig (1911, 220-21) en Walter Willcox (1916, 9-12) en de tweede in het werk van Edward Ross (1909, 36-7) en Robert MacIver (1926, 301).

5. Zoals de sociologie getypeerd kan worden als een dubbel debat met de geesten van Marx en Parsons, zo kan de demografie beschouwd worden als gestructureerd rondom een debat met Malthus en Notestein. Tot het verschijnen van Notestein's stuk in 1945 scheen Thompson sceptisch over het idee dat een transitiepunt vastgesteld kon worden; hij gaf er de voorkeur aan verschillende patronen van vruchtbaarheidsdaling in uiteenlopende landen te benadrukken (1942, 154-6).

6. Dit perspectief is, door alle disciplines heen, de discussie gaan domineren.

Anthony Wrigley, bij voorbeeld, betoogde dat: 'the key change was from a system of control through social institutions and custom to one in which the private choice of individual couples played a major part in governing the fertility rate' (1978, 148; zie ook Bourgeois-Pichat 1967, 163).

7. Een decennium later heeft Tilly (1973, 118) een soortgelijk argument naar voren gebracht met betrekking tot de algemene houdingen ten opzichte van kinderen en vruchtbaarheid. De ruimte ontbreekt hier om er nader op in te gaan, maar er dient zeker ook iets gezegd te worden over de bijzondere plaats van Europese samenlevingen binnen het *wereld*-economische, politieke en demografische systeem en de betekenis van de massale bevolkingsbewegingen vanuit West-Europa naar Noord-Amerika, Australië en Nieuw-Zeeland binnen het kader van de mondiale Europese imperia en markten. Met dank aan Bob Connell die dit punt onder mijn aandacht bracht.

8. Andere auteurs geven de voorkeur aan concepten als 'resources' en 'support' aangezien het om meer gaat dan louter financiële transacties (Lesthaeghe & Wilson 1986, 264).

9. Er zijn ook andere versies van dit argument: Nassau Senior bracht in 1828 tegen Malthus in dat het vooral ambitie was die mannen ertoe bracht de Malthusiaanse strategie te volgen van het uitstel van het huwelijk, terwijl de Franse antropoloog Arsène Dumont het streven naar sociale mobiliteit beschouwde als een krachtig motief voor de Neomalthusiaanse vruchtbaarheidsbeperking; hij noemde dat 'sociale capillariteit' (*capillarité sociale*; Dumont 1890).

10. Snooks (1994, 72) heeft er bij voorbeeld op gewezen dat in Australië in de tweede helft van de twintigste eeuw het aantal kinderen per huishouding gehalveerd is en dat de hulpbronnen waarover

de verzorgers van die kinderen kunnen beschikken 4,5 maal zo groot zijn geworden. De meeste commentaren hechten ook betekenis aan de veranderende rol van vrouwen - zie Quiggan (1988) en Caldwell (1982, 214).

11. Caldwell had zijn pleidooi om meer gedetailleerd aandacht te besteden aan de omringende economische ontwikkelingen, die van kardinaal belang waren voor de vruchtbaarheidsdaling, al in 1982 ontwikkeld, zodat de hier gegeven commentaren slechts dienen om verschillende aspecten van een complex proces van sociale en culturele verandering nog eens te accentueren. Hij schreef: 'in terms of its ultimate impact on fertility, the significant aspect of the economy is whether production is based on the familial organization of labour or whether there is a free

and monetized labour market (i.e. capitalist production)' (Caldwell 1982, 207). Het is juist de ontwikkeling van de *productievorm* waarin de autoriteit meer bij werkgevers dan bij verwanten (in het bijzonder de oudere mannen) komt te liggen, die Caldwell beschouwt als de kern van de verschuiving in de gezinsmoraal die ten grondslag ligt aan de daling van de vruchtbaarheid.

12. Onlangs heeft een auteur erop gewezen dat, gezien het relatief veel voorkomen van uitgestelde geboorten en van kinderloosheid in het Amerika van rond de eeuwwisseling, de meest algemene les die getrokken kan worden, is: 'that contemporary family change can often be viewed profitably, not as a "new response", but as an "old response" to new exigencies' (Morgan 1991, 803).

Literatuur

- Abelove, H. 1989 'Some speculations on the history of sexual intercourse during the long eighteenth century in England', *Genders* 6: 125-30.
- Adams, J. 1994 'The familial state: elite family practices and state-making in the early modern Netherlands', *Theory & Society* 23 (4): 505-39.
- Alter, G. 1992 'Theories of fertility decline: a nonspecialist's guide to the current debate', in Gillis, Tilly, & Levine (1992).
- Anderson, B. 1983 *Imagined Communities*, London: Verso.
- Anderson, M. 1985 'The emergence of the modern life cycle in Britain', *Social History* 10 (1): 69-87.
- Andorka, R. 1978 *Determinants of fertility in advanced societies*, London: Methuen.
- Ariès, P. 1980 'Two successive motivations for the declining birth rate in the West', *Population & Development Review* 6 (4): 645-50.
- Asad, T. 1987 'On ritual and discipline in medieval Christian monasticism', *Economy & Society* 16 (2): 159-203.
- Axinn, W. G. 1993 'The effects of children's schooling on fertility limitation', *Population Studies* 47: 481-93.
- Banks, J. A. 1972 'Historical sociology and the study of population', in Glass, D. & Revelle, R. (eds) *Population and Social Change*, London: Edward Arnold.
- Banks, J. 1954 *Prosperity and Parenthood*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Banks, J. 1981 *Victorian Values*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Banks, J., Banks, O. 1964 *Feminism and Family Planning in Victorian England*, Liverpool: Liverpool University Press.

- Beck, U. 1992 *Risk Society*, London: Sage.
- Becker, H. A. 1990 'Social consequences of demographic change', in Hazeu, C. & Frinking, G. (eds) *Emerging Issues in Demographic Research*, Amsterdam: Elsevier.
- Benavot, A. & Riddle, P. 1988 'The expansion of primary education, 1870-1940: trends and issues', *Sociology of Education* 61 (3): 191-210.
- Billings, J. 1976 'An 1893 view of the American fertility decline', *Population & Development Review* 2 (2): 279-82.
- Birdsall, N. 1983 'Fertility and economic change in eighteenth and nineteenth century Europe: a comment', *Population & Development Review* 9 (1): 111-23.
- Blacker, C. 1947 'Stages in population growth', *Eugenics Review* 39 (3): 88-102.
- Boudon, R. 1989 'Subjective rationality and the explanation of social behaviour', *Rationality & Society* 1 (2): 173-96.
- Bourdieu, P. 1976 'Marriage strategies as strategies of social reproduction', in Forster, R. & Ranum, O. (eds) *Family and Society*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Bourgeois-Pichat, J. 1967 'Social and biological determinants of human fertility in non-industrial societies', *Proceedings of the American Philosophical Society* 3: 160-3.
- Bourgeois-Pichat, J. 1987 'The unprecedented shortage of births in Europe', in Davis, Kingsley, Bernstam, Mikhail S. & Ricardo-Campbell, Rita (ed.) *Below-Replacement Fertility in Industrial Societies*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Brewer, J. & Porter, R. (eds) 1993 *Consumption and the World of Goods*, London: Burguière, A. 1976 'From Malthus to Max Weber: belated marriage and the spirit of free enterprise', in Forster, R. & Ranum, O. (ed.) *Family and Society*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Caldwell, J. 1982 *Theory of Fertility Decline*, London: Academic Press.
- Caldwell, J. 1976 'Towards a restatement of demographic transition theory', *Population & Development Review* 2 (3/4): 321-66.
- Caldwell, J. & Ruzicka, L. 1978 'The Australian fertility transition: an analysis', *Population & Development Review* 4 (1): 81-103.
- Calhoun, C. (ed.) 1994 *Social Theory and the Politics of Identity*, Cambridge, Mass.: Basil Blackwell.
- Chesnais, J.-C. 1992 *The Demographic Transition*, Oxford: Clarendon Press.
- Cleland, J. & Wilson, C. 1987 'Demand theories of the fertility transition: an iconoclastic view', *Population Studies* 41 (1): 5-30.
- Cliquet, R. 1991 'De tweede demografische transitie: feit of fictie?', *Bevolking en Gezin* 2: 1-42.
- Coale, A. 1969 'The decline of fertility in Europe from the French Revolution to World War II', in Behrman, S., Corsa Jr., L. & Freedman, R. (ed.) *Fertility and Family Planning*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Coale, A. 1973 'The demographic transition', in International Union for the Scientific Study of Population (ed.) *International Population Conference Liege 1973, Vol. 1*, Liege: IUSSP.
- Coale, A. 1987 'Demographic effects of below-replacement fertility and their social implications', in Davis, K., Bernstam, M., & Ricardo-Campbell, R. (eds) *Below-Replacement Fertility in Industrial Societies*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Coale, A., & Watkins, S. (eds) 1986 *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton: Princeton University Press.
- Coleman, J. 1993 'The rational reconstruction of society', *American Sociological Review* 58 (1): 1-15.
- Coontz, S. 1988 *The Social Origins of Private Life*, London: Verso.
- Cunningham, H. 1990 'The employment and unemployment of children in England c. 1680-1851', *Past & Present* 126: 115-50.
- Davis, K. 1937 'Reproductive institutions and the pressure for population', *Sociological Review* 29 (3): 289-306.
- Davis, K. 1959 'The sociology of demographic behaviour', in Merton, Robert K., Broom, Leonard, Cottrell, Leonard S. (ed.) *Sociology Today* VolII. , New York: Harper & Row.
- Davis, K. 1963 'The theory of change and response in modern demographic history', *Population Index* 29 (4): 345-66.
- Davis, K. 1984 'Wives and work: the sex role revolution and its consequences', *Population & Development Review* 10 (3): 397-417.
- Davis, K. 1945 'The world demographic transition', *Annals of the American Academy of Political & Social Science* 237: 1-11.
- Davis, K. & Blake, J. 1956 'Social structure and fertility: an analytic framework', *Economic Development & Cultural Change* 4: 211-35.
- Demeny, P. 1968 'Early fertility decline in Austria-Hungary: a lesson in demographic transition', *Daedalus* 97 (2): 502-21.
- Duesenberry, J. 1960 'Comment on Becker's economic analysis of fertility', in Universities-National Bureau Committee for Economic Research (ed.) *Demographic and Economic Change in Developed Countries*, Princeton: Princeton University Press.
- Dumont, A. 1890 *Dépopulation et Civilisation*, Paris: Lecrosnier et Babé.
- Dumont, A. 1901 *Le Morale Basée sur la Démographie*, Paris: Schleicher Frères.
- Easterlin, R. 1980 *Birth and Fortune*, New York: Basic Books.
- Easterlin, R. 1978 'The economics and sociology of fertility: a synthesis', in Tilly, C. (ed.) *Historical Studies of Changing Fertility*, Princeton: Princeton University Press.
- Ehrenreich, B. 1983 *The Hearts of Men*, London: Pluto.
- Engels, F. 1972 *The Origin of the Family, Private Property and the State*, London: Lawrence & Wishart.
- Folbre, N. 1983 'Of patriarchy born: the political economy of fertility decisions', *Feminist Studies* 9 (2): 261-84.
- Frankfurt Institute for Social Research 1973 *Aspects of Sociology*, London: Heinemann.
- Fraser, N. & Gordon, L. 1994 'A genealogy of dependency: tracing a keyword of the U.S. welfare state', *Signs* 19 (2): 309-36.
- Freedman, R. 1962 'The sociology of human fertility: a trend report and bibliography', *Current Sociology* 10/11: 35-68.
- Galloway, P., Hammel, E. & Lee, R. 1994 'Fertility decline in Prussia, 1875-1910: a pooled cross-section time series analysis', *Population Studies* 48 (1): 135-58.
- Gersen, K. 1985 *Hard Choices*, Berkely: University of California Press.
- Gillis, J. 1992 'Gender and fertility decline among the British middle classes', in Gillis, Tilly & Levine (1992).

- Gillis, J., Tilly, L. & Levine, D. (ed.) 1992 *The European Experience of Declining Fertility, 1850-1970*, Cambridge, Mass.: Basil Blackwell.
- Gillis, J., Tilly, L. & Levine, D. 1992 'The quiet revolution', in Gillis, Tilly, & Levine, (1992).
- Goldthorpe, J. 1987 *Family Life in Western Societies*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Goody, J. 1983 *The Development of Family and Marriage in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Graff, H. 1979 'Literacy, education, and fertility, past and present: a critical review', *Population & Development Review* 5 (1): 105-40.
- Greven Jr., P. 1970 *Four Generations*, Ithaca: Cornell University Press.
- Hajnal, J. 1965 'European marriage patterns in perspective', in Glass, D. & Eversley, D. (eds.) *Population in History*, London: Edward Arnold.
- Hajnal, J. 1982 'Two kinds of preindustrial household system', *Population & Development Review* 8 (3): 449-94.
- Handwerker, W. 1986 'Culture and reproduction: exploring micro/macro linkages', in Handwerker, W. (ed.) *Culture and Reproduction*, Boulder: Westview Press.
- Hawthorn, G. 1991 'Plague and fertility in early modern Europe', *Plausible Worlds*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hawthorn, G. 1970 *The Sociology of Fertility*, London: Collier-Macmillan.
- Himes, N. 1936 *Medical History of Contraception*, Baltimore: Williams & Wilkins.
- Hodgson, D. 1983 'Demography as social science and policy science', *Population & Development Review* 9 (1): 1-34.
- Hofstee, E. 1981 *Korte Demografische Geschiedenis van Nederland van 1800 tot Heden*, Haarlem: Fibula-Van Dishoeck.
- Hofstee, E. 1985 'The modernisation of the demographic pattern. The case of the Netherlands', *Bevolking en Gezin* 3: 213-28.
- Hofstee, E. 1954 'Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboren in Nederland in de 2de helft van de 19de eeuw', *Akademie-Dagen* 7: 59-106.
- Horkheimer, M. 1982 *Critical Theory*, New York: Continuum.
- Horowitz, D. 1985 *The Morality of Spending*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Hunter, I. 1994 *Rethinking the School*, Sydney: Allen & Unwin.
- Johansson, S. 1991 '"Implicit" policy and fertility during development', *Population & Development Review* 17 (3): 377-414.
- Kaa, D. van de, 1987 'Europe's second demographic transition', *Population Index* 42 (1): 1-59.
- Katz, M. 1976 'The origins of public education: a reassessment', *History of Education Quarterly* 16 (4): 381-407.
- Keyfitz, N. 1972 'Population theory and doctrine: a historical survey', in Petersen, William (ed.) *Readings in Population*, New York: Macmillan.
- Kieser, A. 1987 'From Asceticism to Administration of Wealth. Medieval Monasteries and the Pitfalls of Rationalization', *Organization Studies* 8 (2): 103-123.
- Knodel, J. & van de Walle, E. 1979 'Lessons from the past: policy implications of historical fertility studies', *Population & Development Review* 5 (2): 217-45.

- Krause, J. 1958 'Changes in English fertility and mortality, 1781-1850', *Economic History Review* 11 (1): 52-70.
- Kriedte, P., Medick, H. & Schlumbohm, J. 1993 'Proto-industrialization revisited: demography, social structure, and modern domestic industry', *Continuity & Change* 8 (2): 217-52.
- Krieken, R. van, 1992 *Children and the State*, Sydney: Allen & Unwin.
- Krieken, R. van, 1990 'Social discipline and state formation: Weber and Oestreich on the historical sociology of subjectivity', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 17 (1): 3-28.
- Landry, A. 1987 'The demographic revolution', *Population & Development Review* 13 (4): 731-40.
- Landry, A. 1934 *La Révolution Démographique*, Paris: Librairie Sirey.
- Landry, A. 1909 'Les trois théories principales de la population', *Scientia* 6 (3): 3-29.
- Laslett, P. 1965 *The World We Have Lost*, New York: Scribner's.
- Lees, L. 1992 'Safety in numbers: social welfare legislation and fertility decline in Western Europe', in Gillis, Tilly, & Levine, (1992)
- Leibenstein, H. 1957 *Economic Backwardness and Economic Growth*, New York: John Wiley & Sons.
- Leibenstein, H. 1981 'Economic decision theory and human fertility behaviour: a speculative essay', *Population & Development Review* 7 (3): 381-400.
- Lesthaeghe, R. & Wilson, C. 1986 'Modes of production, secularization, and the pace of the fertility decline in Western Europe, 1870-1930', in Coale, A. & Watkins, S. (eds) *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton: Princeton University Press.
- Lesthaeghe, R. 1983 'A century of demographic and cultural change in Western Europe: an exploration of underlying dimensions', *Population & Development Review* 9 (3): 411-35.
- Lesthaeghe, R. 1980 'On the social control of human reproduction', *Population & Development Review* 6 (4): 527-48.
- Lesthaeghe, R. & Surkyn, J. 1988 'Cultural dynamics and economic theories of fertility', *Population & Development Review* 14 (1): 1-45.
- Levine, D. 1992 'Moments in time: a historian's context of declining fertility', in Gillis, Tilly, & Levine (1992).
- Levine, D. (ed.) 1984 *Proletarianization and Family History*, Orlando: Academic Press.
- Levine, D. 1987 *Reproducing Families*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lynd, R. 1932 'Family members as consumers', *Annals of the American Academy of Political & Social Science* 160: 86-93.
- Macfarlane, A. 1986 *Marriage and Love in England*, Oxford: Basil Blackwell.
- Mackenröth, G. 1953 *Bevölkerungslehre*, Berlin: Springer.
- Marcuse, M. 1917 *Der eheliche Präventivverkehr*, Stuttgart: Enke.
- McDonald, P. 1984 'The baby-boom generation as reproducers' in *Proceedings of the Australian Family Research Conference, 1983 Vol 1: Family Formation, Structure, Values* Melbourne: Institute of Family Studies.
- Medick, H. 1981 'The proto-industrial family economy', and 'Structures and function of population development', in Kriedte, Peter, Medick, Hans, Schlumbohm (ed.) *Industrialization before Industrialization*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Meyer, J. 1977 'The effects of education as an institution', *American Journal of Sociology* 83 (1): 55-77.
- Meyer, J. Ramirez, F. & Soysal, Y. 1992 'World expansion of mass education, 1870-1980', *Sociology of Education* 65 (2): 128-49.
- Mizruchi, E. 1983 *Regulating Society*, New York: Free Press.
- Morgan, S. 1991 'Late nineteenth- and early twentieth-century childlessness', *American Journal of Sociology* 97 (3): 779-807.
- Notestein, F. 1953 'Economic problems of population change', *Proceedings of the Eighth International Conference of Agricultural Economists*, London: Oxford University Press.
- Notestein, F. 1983 'Frank Notestein on population growth and economic development', *Population & Development Review* 9 (2): 345-60.
- Notestein, F. 1945 'Population - the long view', in Schultz, T. (ed.) *Food for the World*, Chicago: Chicago University Press.
- Petersen, W. 1960 'The demographic transition in the Netherlands', *American Sociological Review* 25 (3): 334-47.
- Petersen, W. 1961 *Population*, New York: Macmillan.
- Pollak, R. & Watkins, S. 1993 'Cultural and economic approaches to fertility: proper marriage or mesalliance', *Population & Development Review* 19 (3): 467-96.
- Popenoe, D. 1988 *Disturbing the Nest*, New York: Aldine de Gruyter.
- Popitz, H. 1987 'Autoritätsbedürfnisse. Der wandel der sozialen subjektivität', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 39 (4): 633-47.
- Poppel, F. van, 1985 'Late fertility decline in the Netherlands: the influence of religious denomination, socio-economic group and region', *European Journal of Population* 1 (4): 347-73.
- Presser, H. 1987 'Comment on Preston', in Davis, K., Bernstram, M. & Ricardo-Campbell, R. (eds) *Below-Replacement Fertility in Industrial Societies*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Preston, S. 1987 'Changing values and falling birth rates', in Davis, K., Bernstram, M. & Ricardo-Campbell, R. (eds) *Below-Replacement Fertility in Industrial Societies*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Quiggin, P. 1988 *No Rising Generation*, Canberra: Dept of Demography, ANU.
- Ramirez, F. & Boli, J. 1987 'The political construction of mass schooling: European origins and worldwide institutionalization', *Sociology of Education* 60 (1): 2-17.
- Ross, E. 1909 *Changing America*, New York: Chautauga Press.
- Ross, E. 1907 'Western civilization and the birth-rate', *American Journal of Sociology* 12 (5): 607-17.
- Ryder, N. 1964 'Notes on the concept of a population', *American Journal of Sociology* 69 (5): 447-63.
- Santow, G. 1995 *Population Studies* 19 (1): 19-43.
- Scott, S. & Morgan, D. (eds) 1993 *Body Matters*, London: Falmer Press.
- Secombe, W. 1983 'Marxism and demography', *New Left Review* 137: 22-47.
- Secombe, W. 1990 'Starting to stop: working-class fertility decline in Britain', *Past & Present* 126: 151-88.
- Secombe, W. 1992 'Working-class fertility decline in Britain', *Past & Present* 134: 200-11.

- Secombe, W. 1992 'Men's "marital rights" and women's "wifely duties": changing conjugal relations in the fertility decline', in Gillis, Tilly, & Levine (1992).
- Secombe, W. 1992 *A Millennium of Family Change*, London: Verso.
- Silber, I. 1993 'Monasticism and the 'Protestant Ethic': asceticism, rationality and wealth in the medieval West', *British Journal of Sociology* 44 (1): 103-23.
- Sgritta, G. 1994 'The generational division of welfare' in Qvortrup, J., Bardy, M., Sgritta, G. & Wintersberger, H. (eds.) *Childhood Matters* Aldershot: Avebury.
- Smith, R. 1981 'Fertility, economy, and household formation in England over three centuries', *Population & Development Review* 7 (4): 595-622.
- Snooks, G. 1994 *Portrait of the Family within the Total Economy*, Melbourne: Cambridge University Press.
- Soysal, Y. & Strang, D. 1989 'Construction of the first mass education systems in nineteenth-century Europe', *Sociology of Education* 62 (4): 277-88.
- Swaan, A. de, 1988 *In Care of the State*, New York: Oxford University Press.
- Swaan, A. de, 1994 *Rational Choice as Process: the uses of formal theory for historical sociology*, Amsterdam: Amsterdam School for Social Science Research.
- Sydie, R. 1994 'Sex and the sociological fathers', *Canadian Review of Sociology & Anthropology* 31 (2): 117-38.
- Szreter, S. 1993 'The idea of demographic transition and the study of fertility change: a critical intellectual history', *Population & Development Review* 19 (4): 659-701.
- Taussig, F. 1911 *Principles of Economics*, Vol. 2, New York: Macmillan.
- Thompson, W. 1929 'Population', *American Journal of Sociology* 34: 959-75.
- Thompson, W. 1942 *Population Problems*, New York: McGraw-Hill.
- Tilly, C. 1973 'Population and pedagogy in France', *History of Education Quarterly* 13 (2): 113-28.
- Tilly, C. 1978 'The historical study of vital processes' in Tilly, C. (ed.) *Historical Studies of Changing Fertility* Princeton: Princeton University Press.
- Turner, B. 1986 *Citizenship and Capitalism*, London: Allen & Unwin.
- Vries, J. de, 1994 'The industrial revolution and the industrious revolution', *Journal of Economic History* 54 (2): 249-70.
- Vries, J. de, 1986 'The population and economy of the preindustrial Netherlands', in Rotberg, Robert I., Rabb, Theodore K. (ed.) *Population and Economy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wagner, P. 1994 *A Sociology of Modernity*, London: Routledge.
- Walby, S. 1994 'Is citizenship gendered?', *Sociology* 28 (2): 379-95.
- Walle, F. van de, 1980 'Education and the demographic transition in Switzerland', *Population & Development Review* 6 (3): 463-72.
- Watkins, S. 1990 'From local to national communities: the transformation of demographic regimes in Western Europe, 1870-1960', *Population & Development Review* 16 (2): 241-72.
- Watkins, S. 1991 *From Provinces into Nations*, Princeton: Princeton University Press.
- Watkins, S. 1984 'Spinsters', *Journal of Family History* 9 (4): 310-25.
- Weber, M. University of California Press *Economy and Society*, 1978 [1922]: Berkeley.
- Weber, M. 1930 *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, London: George Allen & Unwin.

- Willcox, W. 1916 'The nature and significance of the changes in the birth and death rates in recent years', *Publications of the American Statistical Association* 15 (113): 1-15.
- Woods, R. 1987 'Approaches to the fertility transition in Victorian England', *Population Studies* 41 (2): 283-311.
- Wrigley, E. 1966 'Family limitation in pre-industrial England', *Economic History Review* 19 (1): 82-109.
- Wrigley, E. 1978 'Fertility strategy for the individual and the group', in Tilly, C. (ed.) *Historical Studies of Changing Fertility*, Princeton: Princeton University Press.
- Wrigley, E. & Schofield, R. 1981 *The Population History of England, 1541-1871*, London: Edward Arnold.
- Wrong, D. 1963 [1956] *Population and Society*, New York: Random.
- Zanden, J. van, 1993 *The Rise and Decline of Holland's Economy*, Manchester: Manchester University Press.
- Zelizer, V. 1985 *Pricing the Priceless Child*, New York: Basic Books.
- Zelizer, V. 1994 *The Social Meaning of Money* New York: Basic Books.
-